

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Destructive Development: Bayn al-Haramayn Project in Shiraz
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

نقطه نظر / نقد نظر

توسعه تخریبی پروژه بین‌الحرمین شیراز

مریم اسماعیل‌دخت*

دکترای معماری منظر، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۱۰/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۰

چکیده

شاهچراغ شیراز به‌مثابه فضای شهری با عملکرد مذهبی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در شهر سنتی شیراز تا حدود صد سال گذشته به‌عنوان هسته مرکزی مذهبی-اجتماعی، میعادگاه مردم با باورها و اعتقاداتشان در طول روز و هفته بود. با گسترش شهر شیراز و تحولات مرزهای کالبدی شهر، بافت تاریخی پیرامون حرم از حدود ۱۳۳۰ شمسی تا کنون آماج حمله توسعه و حفاظت از طرف برنامه‌های مصوب مدیران قرار گرفته است. پس از تخریب بخش اعظمی از بافت تاریخی شیراز به بهانه احیاء، آخرین تیر، طرح تخریب ۵۷ هکتاری بافت در سال ۱۴۰۰ در جوار حرم مطهر سید علاءالدین حسین بود که با تلاش متخصصین و مردم آگاه تا کنون عملی نشده است. با توجه به عملکرد آستانه و شاهچراغ نزد عموم مردم، و تقدس حریم آن، تخریب محدوده دو حرم و اتصال آن‌ها به یکدیگر با چه هدفی و به چه قیمتی، قرار است از طرف مدیران شهری به‌عنوان نماینده‌های معتمد مردم صورت گیرد؟ فضاهای مذهبی و حریم فضاهای مذهبی در باور مسلمانان مکان سیر در انفس و غلبه اتمسفر روحانی فضا است، حال می‌توان با غلبه کاربری تجاری نامأنوس با بافت مذهبی و تاریخی یک مکان زیارتی را اسماً بین‌الحرمین خواند و رسماً زوار را از سیر در انفس باز نمود و به سیر در آفاق تشویق. در چنین فضایی به نظر نمی‌رسد مخاطب زائر باشد، بلکه سیاحی است برای خرید مایحتاج و سوغات.

واژگان کلیدی: شیراز، بین‌الحرمین، تخریب، حفاظت.

مقدمه و بیان مسئله

با توسعه شهر شیراز پس از مدرنیزاسیون رضاشاهی مفهومی تحت عنوان بافت قدیم و بافت جدید شهر شکل گرفت. فارغ از ارزش تاریخی بافت سنتی شهر، با هدف انطباق بافت قدیم با زندگی جدید شهری بدون برنامه‌های کلان از پیش تعیین شده، اقداماتی توسعه‌محور و شتابزده در بافت قدیم انجام گرفت و ساکنین به هسته‌های پیرامون شهر تحت عنوان بافت جدید مهاجرت نمودند و جای خود را به ساکنین جدید دادند به‌گونه‌ای که در حال حاضر ساکنین ساختارهای فرهنگی و اجتماعی متفاوتی نسبت به شیراز سنتی دارند و شهر شیراز با هسته تاریخی (کل محدوده شهر در طول ۱۳۰۰ سال) ساختار فرهنگی- اجتماعی جدیدی داراست و به‌عنوان یک بافت مسئله‌دار شهری از نظر اجتماعی و کالبدی محسوب می‌شود

و قرباتی با ساختار اجتماعی و فرهنگی گذشته خود ندارد. از طرفی در طول ۵۰ سال اخیر با شاخص شدن اهمیت تاریخی و فرهنگی بافت سنتی شهر به‌مثابه میراثی از گذشتگان، محدوده کالبدی بافت سنتی مورد توجه متخصصین، مدیران و عموم مردم قرار گرفته است. تعارض میان حفاظت با توجه به اهمیت تاریخی بافت و توسعه با توجه به بافت مسئله‌دار شهری، تاکنون منجر به اتخاذ تصمیمات و برنامه‌هایی برای بافت تاریخی شهر شیراز شده است. محدوده شاهچراغ شیراز به‌مثابه فضای شهری با عملکرد مذهبی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در شیراز سنتی، از جمله پهنه‌های جغرافیایی در بافت تاریخی شیراز فعلی است و در حال حاضر حریم تأثیر آن تحت عنوان پروژه بین‌الحرمین شناخته می‌شود. پروژه بین‌الحرمین از دسته پروژه‌های توسعه‌محور، تاکنون تخریب بخش اعظمی از بافت تاریخی را به همراه داشته است. با توجه به تعارض میان توسعه (بافت مسئله‌دار شهری) و حفاظت (بافت تاریخی

طرح بر ستون فقرات شهر (دروازه اصفهان تا خیابان حضرتی) بر دو مجموعه کریمخانی و شاهچراغ به منظور احیاء و توسعه بازار با توسعه حریم ارگ، تأکید شد و تمرکز چندانی بر حریم شاهچراغ صورت نگرفت. تنها بخش پیشنهادی در نفوذ به حریم شاهچراغ اتصال مسجد نو و شاهچراغ با یک صحن مرکزی بود. در سال ۱۳۷۴ جریان چهارم توسعه و پروژه معروف به بین‌الحرمین، با اقدام شهرداری به تملک و تخریب گذر ارگانیک میان دو حرم مطهر شاهچراغ (ع) و سید علاء الدین حسین (ع) و کاربری‌های اطراف گذر آغاز شد. پس از آن طرح‌ها و برنامه‌های مختلفی برای محدوده تخریب‌شده موسوم به بین‌الحرمین فعلی، از جمله پیش‌نویس طرح مهندسین مشاور معماری و شهرسازی آمود، نقش جهان، و... پیشنهاد گردید. در سال ۱۳۸۴ پس از ۱۰ سال تملک و تخریب، کلنگ پروژه بین‌الحرمین زده شد و شرکت ایرانی-اماراتی التواصل سرمایه‌گذار بخش خصوصی پروژه بود. به گفته شهرداری تنها ۱۵ درصد از این پروژه بافت تجاری است، در صورتی که بخش اعظمی از ساخت‌وساز، تا کنون با کاربری تجاری صورت گرفته است، که شاید حاکی از اهمیت جایگاه بخش تجاری بین‌الحرمین در نگاه مسئولین باشد. طرح تخریب ۵۷ هکتاری بافت تاریخی شیراز به بهانه توسعه مجدد بین‌الحرمین در سال ۱۴۰۰ آخرین فکر توسعه از نظر مدیران شهری است، که با فشارهای متخصصین و مردم تا کنون راه به جایی نبرده است.

• حفاظت بافت تاریخی (برنامه‌های کلان کشوری)

با تأسیس وزارت فرهنگ و هنر در سال ۱۳۴۳، از دهه ۵۰ اهمیت بخش تاریخی شهر با رویکرد حفاظتی به ویژه تأکید بر تک بناها، رونق گرفت. پس از جنگ و با شکل‌گیری

شهری)، و وضع موجود بافت تاریخی شیراز، آیا تخریب بافت کالبدی-تاریخی راه‌حل نجات وضعیت اجتماعی بافت است؟

بدنه نقد

• توسعه بافت تاریخی (بین‌الحرمین ۱ و ۲)

از ابتدای دوران حکومت پهلوی دوم، با افزایش جمعیت شهر از یک طرف و تسهیل در حوزه زیارت و سیاحت، شاهچراغ در باور متخصصین و مدیران از تک بنای معماری و تمرکز بر تعمیر گنبد و... خارج شد و به‌مثابه عملکردی زیارتی و گردشگری با ابعاد وسیع‌تر دیده شد. اولین گام تخریب و توسعه، با خیابان‌کشی‌های اطراف حرم از سال ۱۳۳۰ آغاز شد و تا حدود سال ۱۳۳۵ ادامه داشت. در سال ۱۳۴۸ جریان دوم توسعه تحت عنوان بین‌الحرمین با تمرکز بر توسعه صحن به منظور اتصال صحن دو حرم مطهر میراحمد و میرمحمد و حذف بازار و تخریب بافت مسکونی بین دو حرم به بهانه وضعیت نامطلوب و کمبود فضای مناسب برای سیل جمعیت ساکن و زائر، بدون اتکا به برنامه‌ریزی مبتنی بر زمینه با اتکا به قانون نوسازی و عمران شهری (۱۳۴۷) کلید خورد و شهرداری با همکاری استانداری فارس و تولیت آستان مقدس احمدی، اقدام به خرید املاک بافت شهری مجاور شاهچراغ نمود و در سه فاز، تعریض خیابان‌ها و توسعه میدان و صحن حرم شاهچراغ (ع) و حضرت سید میرمحمد (ع) انجام شد (تصویر ۱).

جریان سوم توسعه پس از اتمام جنگ با توجه به رویکردهای عمرانی-توسعه‌ای، در سال ۱۳۷۱ در تکمیل طرح تفصیلی شیراز، با ارائه طرح احیاء منطقه تاریخی-فرهنگی شیراز توسط مهندسین مشاور نقش جهان-پارس آغاز شد. در این

تصویر ۱. خیابان شاهچراغ و فلکه دایره‌ای شکل شاهچراغ (عکس مربوط به قبل از سال ۱۳۴۸ و قبل از تخریب بازار بین‌الحرمین و جدایی صحن امامزاده میراحمد و میر محمد (ع)). مأخذ: ترسیم نگارنده بر عکس هوایی قدیمی.

با عملکرد مذهبی در کنار بازار در شهرهای ایران پس از ورود اسلام، به‌عنوان هسته مرکزی شهر، بستر رویدادهای مذهبی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نزد عموم مردم محسوب می‌شدند. در دوران قاجار و پهلوی اول صحن مسجد نو-همجوار با شاهچراغ- فضایی شهری و بستری برای بسیار از رویدادها و اتفاقات روزانه اجتماعی و رویدادهای مهم تاریخی بود. رویدادهای سیاسی از جمله تحسن آزادی‌خواهان در صحن مسجد نو و حریم شاهچراغ (ع)، رویدادهای مذهبی از قبیل روضه‌خوانی در ایام شعبان و عزاداری حسینی در ایام محرم و صفر، برگزاری مراسمی نظیر ختم و... مکانی جهت تکریم و دفن شخصیت‌های مهم مذهبی و اجتماعی شهر در صحن مسجد نو و حریم شاهچراغ (ع) رقم می‌خورد. از طرفی عهد بستن از دیرباز، سنت قدیمی مردم با حرم مطهر شاهچراغ (ع) در نقاط عطف زندگیشان بوده است؛ متبرک کردن کودک در چهل‌روزگی، کوتاه‌کردن موی سر کودک برای تبرک در حرم، پیمان ازدواج، تحویل سال نو، عزاداری در ایام محرم، نماز عید فطر و... صحن حرم و حرم را تبدیل به فضایی اجتماعی کرده بود. در زمینه توسعه با تأکید بر آخرین طرح پیشنهادی، تخریب کالبدی بافت ۱۴۰۰ ساله با عنایت به بولدوز و تبدیل آن به فضای گردشگری-تجاری راه‌حل احیاء بافت و غلبه کاربری مذهبی-اجتماعی برای عموم مردم نیست. چراکه هدف از توسعه، توسعه صحن با هدف تسهیل زیارت عنوان می‌شود، اما در عمل توسعه اقتصادی با هدف تسهیل سیاحت تا کنون صورت گرفته است. آیا مجتمع‌های تجاری ساخته‌شده با تخریب بخش اعظمی از میراث کالبدی شیراز در قلب بافت تاریخی به بهانه اتصال دو حرم مطهر شاهچراغ (ع) و سیدعلاءالدین حسین (ع) راه‌حل مناسب در احیاء بافت تاریخی و تسهیل زیارت مریدان و توجه به میراث ناملموس بافت بود؟ طبق نظریه جامعه کوتاه‌مدت کاتوزیان: «ما ایرانیان، هرازچندگاهی عمارتی نو می‌سازیم؛ اما پس از مرور زمان (معمولاً ۲۰ یا ۳۰ سال) این ساختمان نو به‌عنوان عمارتی کلنگی و کهنه، ویران و نابود می‌شود» (همایون کاتوزیان، ۱۳۹۱). ارزیابی پس از بهره‌برداری از بهترین راهکارهایی است که در سعی و خطای اقدامات بدون برنامه پیشین، جلوی خطاهای تکراری را می‌گیرد. نیاز است یک پروژه شکست‌خورده تکرار شود؟ جامعه کلنگی، جامعه‌ای است که به‌جای انباشت سرمایه و تمرکز بر داشته‌ها، با تصمیمات کوتاه‌مدت عجولانه، منفعت‌طلبانه و بدون برنامه و بی‌توجه به ارزیابی تصمیمات پیشین، تیشه به ریشه خود می‌زند.

دیدگاه دوم حفاظت با عنوان توجه به بافت تاریخی شهر است که در ساختارها و تعاریف دچار انحراف است. همان‌طور که به‌عنوان نمونه در سند واحد حفاظت از بافت‌های تاریخی-فرهنگی، ساختار فرهنگی-اجتماعی و ارزش‌های اجتماعی حال حاضر بافت قدیم شیراز و حریم شاهچراغ (ع) و آستانه،

سازمان میراث فرهنگی، و برگزاری سمینارهایی نظیر تداوم حیات در بافت قدیم شهرهای ایران (۱۳۶۷)، تأسیس واحد «بافت» در معاونت حفظ و احیاء سازمان میراث فرهنگی صورت گرفت و تأکید بر اقدامات فرهنگی در کنار اقدامات فیزیکی در حوزه حفاظت، با سیاست‌هایی نظیر «تجمیع در بافت مسئله‌دار شهری» در دستور کار قرار گرفت. از جمله اسناد جدید حفاظت از بافت‌های تاریخی، سند واحد حفاظت از بافت‌های تاریخی-فرهنگی و رویکردهای کلی حفاظت و احیاء محدوده‌های تاریخی-فرهنگی است که در ۱۳ بند و هفت بخش، در اردیبهشت ماه ۱۳۹۶ به تصویب رسید. در بند ۱، ۳، ۶، ۷، و ۱۱ این سند بر ارتقاء حفاظت و صیانت از ساختارهای فرهنگی-اجتماعی این بافت‌ها در حوزه مدیریتی و دانشگاهی تأکید شده است. در بند ۱ عنوان شده، محدوده‌های تاریخی-فرهنگی شهرها با توجه به ویژگی‌های شکلی (ریخت‌شناسی)، عناصر و اجزاء متشکله و «ساختارهای فرهنگی-اجتماعی‌شان» قابل‌شناسایی هستند. در بند ۳، محدوده‌های تاریخی-فرهنگی شهرها، به‌عنوان میراث فرهنگی یک ملت، سازنده اصلی منظر تاریخی شهری، بیانگر ارزش‌های «اجتماعی»، اقتصادی و محیطی عنوان شده‌اند؛ لذا توجه توأمان به حفاظت از «میراث فرهنگی ناملموس» و میراث فرهنگی ملموس و میراث تاریخی-طبیعی، در داخل بافت این محدوده‌ها ضروری است. در بند ۶، حفاظت و احیاء محدوده‌های تاریخی-فرهنگی فرایندی جامع، تدریجی و پیوسته از مجموع اقدامات کالبدی و غیرکالبدی با تأکید بر «ساختارهای فرهنگی-اجتماعی زمینه» مورد تأکید قرار گرفته است. در بند ۷، هرگونه مداخله که وحدت آن را مخدوش و موجب از میان رفتن «هویت» و شواهد ناظر بر ارزش‌های تاریخی، «اجتماعی، فرهنگی» و کالبدی بوده و امکان بازشناسی ارزش‌های نهفته آن را از میان خواهد برد، نهی شده است. در بند ۱۱، با توجه به نقش محوری ساکنان در فرایند حفاظت و احیاء و به منظور جلب مشارکت همه‌جانبه آنان، بر ضرورت «طرح‌ها و برنامه‌های این محدوده‌ها با محوریت ساختارهای فرهنگی-اجتماعی ساکنان و شناخت دقیق مختصات حیات شهری»، تأکید شده است (مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران- ابلاغ محدوده تاریخی ۱۶۸ شهر کشور، ۱۳۹۶).

نتیجه‌گیری

با توجه به توسعه‌های صورت‌گرفته تا کنون و برنامه‌های حفاظت‌محور کلان، مسئله پیش رو اهمیت زیارت و اتمسفر حاکم بر فضای زیارتی از یک‌سو و ساختار اجتماعی-فرهنگی غالب از دیگر سو است. فضاهای شهری نظیر شاهچراغ شیراز

فهرست منابع

- مصوبه شورای عالی شهرسازی و معماری ایران - سند واحد بافت‌های تاریخی-فرهنگی. (۱۳۹۶). ابلاغ محدوده تاریخی ۱۶۸ شهر کشور و تعیین رویکردهای کلی حفاظت و احیاء محدوده‌های تاریخی.
- همایون کاتوزیان، محمدعلی. (۱۳۹۰). *ایران جامعه کوتاه مدت و ۳ مقاله دیگر* (ترجمه عبدالله کوثری). تهران: نشر نی.

نماینده ساختار فرهنگی-اجتماعی و ارزش‌های اجتماعی گذشته شیراز نیست و در واقع بخشی از عناصر کالبدی از میراث فرهنگی ملموس آن باقیمانده و ساختارهای فرهنگی-اجتماعی زمینه، در حال حاضر جدید است و بیانگر هویت تاریخی، اجتماعی و فرهنگی شیراز سنتی نیست. اما به نظر نمی‌رسد احیاء ساختار اجتماعی-فرهنگی شیراز سنتی با تخریب و از بین بردن میراث ملموس بافت، و غلبه عملکردهای جدید به جای عملکرد زیارتی-اجتماعی میسر شود بلکه تنها می‌تواند بهانه‌ای برای تخریب باشد.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله
اسماعیل‌دخت، مریم. (۱۴۰۱). توسعه تخریبی: پروژه بین‌الرحمین شیراز. *مجله هنر و تمدن شرق*، ۱۰(۳۸)، ۶۷-۷۰.

DOI:10.22034/jaco.2023.377625.1285

URL:http://www.jaco-sj.com/article_164080.html

